

PROTESTÁNS LITURGIA

Kurta József Tibor¹

Egy liturgiai átmenet folyamata az erdélyi református egyházközségekben a 18. században közvetett forrásokból ismert graduálok és énekeskönyvek előfordulásai tükrében

A reformációt követően a legtöbb református egyházközség tovább használta az anyanyelvre fordított és a protestáns hitelvekhez igazított gregorián liturgiát. A fennmaradt adatok szerint általánosak voltak a protestáns gregoriánium és a gyülekezeti énekek, illetve ennek alapján a protestáns gregoriánium énekanyagát tartalmazó graduál és a strofikus énekeket tartalmazó gyülekezeti énekeskönyv, az ún. cantionale – a későbbi szóhasználat szerint impressum – közös használata.² A 18. században fokozatosan elmaradt a gregoriánium, csak a nagyheti tételek, a passió és lamentatio éneklésének hagyománya maradt fenn.

¹ KURTA József Tibor (1978) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet főkönyvtárosa, könyvtörténész. Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte, a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen szerezte meg doktori címét 2010-ben. 2004-től a Romániai Református Egyház Liturgiai Bizottságának tagja. Kutatási területei: az erdélyi református liturgia elvi és történeti kérdései, erdélyi protestáns könyves kultúra, könyv-, könyvtár- és könyvkötéstörténet.

² H. HUBERT Gabriella, *Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához = Művelődési törekvések a korai újkorban*. szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 205–218. FEKETE Csaba, *Graduál és református istentisztelet. Liturgiátörténeti áttekintés az Öreg graduál somorjai példányának kéziratos pótlékai alapján = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZCKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 245–344.

Az alábbiakban azoknak a graduáloknak vagy graduál jellegű énekeskönyveknek bemutatására vállalkozom, amelyeknek nyomai másodlagos forrásokban, jegyzőkönyvekben, leltárakban maradtak fenn, és általuk azt a folyamatot próbálom megláttatni, amely során az egyházközségek áttértek az óprotestáns liturgia és a graduál használatáról a strofikus gyülekezeti énekek és a népénekeskönyvek használatára. Az áttekintés korántsem teljes, már csak azért sem, mert az egyházi iratanyagok folyamatos feldolgozása újabb adatokat hozhat még elő.

Az egykor használatban volt graduálok, énekeskönyvek számát még hozzávetőlegesen sem lehet meghatározni a ma ismert példányok és a magánszemélyek vagy intézmények könyvjegyzékeiben, illetve egyéb forrásokban, inventáriumokban, vizitációs jegyzőkönyvekben elszórtan fennmaradt adatok alapján. A történelmi Magyarország területén kéttucatnyi fennmaradt kéziratot graduált vagy graduál jellegű énekeskönyvet tartunk számon, és több elveszett vagy lapangó kötetet ismerünk.³ Az egyházközségi iratanyagok feldolgozatlansága miatt számuk vélhetőleg még nagyobb. Példa erre az elmúlt években előkerült küüllői passiókézirat esete.⁴ A másodlagos forrásból előkerülő adatok arról árulkodnak, hogy az egykor használatban volt kötetek száma nyilvánvalóan ennek többszöröse kellett, hogy legyen.

Egy másik viszonyítási pont a graduálok és énekeskönyvek számának meghatározására a szintén másodlagos forrásokból felmért éneklőszékek előfordulása az erdélyi gyülekezetekben. A liturgikus térben használt éneklőszékek erdélyi elterjedtségéről Ősz Sándor Előd kutatásainak eredményei alapján alkothatunk képet.⁵ Az éneklőszékek állványok, pulpitusok voltak. Erre helyezték a graduált, illetve énekeskönyvet, amelyből a kántor az éneklést vezette az orgonák használatának elterjedése előtti időben. Az adatok azt bizonyítják, hogy az éneklőszéket – mint a templomi bútorzat egyik darabját – általánosan használták a jelentősebb egyházközségekben. Például a Marosi tractus 18. századi matrikulája min-

³ *Graduale Ráday saeculi XVII*, szerk. FERENCZI Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1997 (Musicalia Danubiana 16), 12–13.

⁴ KURTA József Tibor, *A Küüllői Passionális Lamentatiójának szövegforrásai* = „Kézembe vészem, olvasom és arról elmélkedem.” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai, 2015, 416–430.

⁵ Ősz Sándor Előd, *Éneklő pulpitusok a Hunyad–Zarándi egyházmegyében*, Református Szemle, 6(2003), 857–865. Ld. még uő: ua, *Magyar Egyházzene*, 1(2004–2005), 21–30.; uő: *Éneklő pulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben*. *Magyar Egyházzene*, 3(2007–2008), 287–334. Uő: *Éneklőpulpitusokra vonatkozó levéltári források*, Református Szemle, 4(2008), 421–460.

den egyházközség esetében jelzi az éneklőszék meglétét, és ennek alapján egyértelmű, hogy ezeken a helyeken feltételeznünk kell a graduál és/vagy gyülekezeti énekeskönyv meglétét és használatát.

Eltekintve néhány kivételtől, a protestáns gregoriánus liturgiáját őrző graduálok kéziratos formában terjedtek a reformáció után. Az egyházközségek igényeik és lehetőségeik szerint másoltatták maguknak ezeket a köteteket, némelykor pedig patrónusok, gyülekezeti tagok adományából jutottak hozzájuk. Az adományozás tényét legtöbbször a vizitációs jegyzőkönyvekben, az egyházközség javait felsoroló leltárakban is rögzítették. Az adatok értékelését az nehezíti, hogy a lejegyzők legtöbbször nem részletezték, hogy mi is pontosan az általuk leírt dokumentum, és a részletes műfaji besorolás helyett többnyire megelégedtek egy-egy általánosabb megnevezéssel. A meglévő adatok is viszonylagosak, ugyanis a legtöbb esetben az egyházközség nem vezetett pontos leltárt a tulajdonában levő könyvekről, ezért a matrikulákból, diáriumokból és vizitációs jegyzőkönyvekből előkerülő adatok eléggé esetlegesek. Arra is van példa, hogy a meglévő kötetek nem kerültek bele a leltárakba, illetve jegyzőkönyvekbe, talán azért sem, mivel nem a parókián őrizték őket, hanem a templomban voltak használatban.

Másodlagos forrásból ismert, nyomtatott graduálok

Az 1636-ban Gyulafehérváron kiadott ún. *Öreg graduál* megmaradt, vagy csak közvetett forrásból ismert példányainak jegyzéke 2002-ben jelent meg.⁶ Erdély területén 7 megmaradt példányt ismerünk az I. Rákóczi György támogatásával megjelentetett és kiosztott 200 graduálból. Ezek mellett féltucat egyházközségről maradt fenn adat, hogy kapott a fejedelem papiros ajándékából.

A másik, nyomtatásban megjelent graduál jellegű énekeskönyv a felvidéki Lócsén jelent meg.⁷ Három korabeli adat is bizonyítja, hogy valamelyik kiadását Erdélyben is használták. Az első adatot a borbereki egyházközség (Nagyenyedi egyházmegye) 1689 után felvett jegyzőkönyve közli:

⁶ *Régi magyarországi nyomtatványok III. 1636–1655.*, szerk. HELTAI János, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000, 1643. [A továbbiakban: RMNy], Vö. KURTA József, *Az Öreg graduál századai Erdélyben*, Kolozsvár, A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata, 2002 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 8), 7–35., 103–126. A feltételezett brassói példányról utólag derült ki, hogy az OSZK példány-nyilvántartásában elírás történt, és ez a példány nem létezik.

⁷ RMNy II. 1628., RMNy III. 2532.

„5. Vagyon ugyan ismét edgj Pulpitusra valo Lócsei öreg Gradual. A mellyet Tekintetes Nemzetes Ecsedi Péter Uram Istenéhez valo kegyességéből conferalt a Borberek Reformata Ecclesianak.”⁸

A jegyzőkönyv szövege alapján azt feltételezhetjük, hogy a második kiadásról lehet szó, mert a graduál szó ennek címében szerepel.

A másik két adatot a Marosi egyházmegyében felvett vizitációs jegyzőkönyvek szolgáltatják. A havadtői gyülekezet leltárában (1704) az „öreg Lócsei énekeskönyv” bejegyzést olvashatjuk, egy „Lócsei Kottás Impressum”-ot pedig a mezőbándi gyülekezet használt szintén a 18. század elején.⁹ Mivel ezek az adatok sem pontosítják a kiadást, ezeket az énekeskönyveket sem tudjuk beazonosítani.

Kéziratos graduálok vagy graduál jellegű énekeskönyvek

A 18. század folyamán a gyülekezeti énekeket tartalmazó nyomtatott énekeskönyvek fokozatosan szorították ki a gregorián eredetű szertartási énekeket tartalmazó kéziratos graduálokat, illetve a nyomtatott *Öreg graduált*. Miután a gyülekezet már nem használta őket, a legjobb esetben az történt, hogy a használatból kikerült graduálok magán- vagy intézményi könyvtárakba kerültek. Ilyen a Sepsi Református Egyházmegyéhez tartozó Bodola egyházközség graduálja, amely először Bod Péter, majd a Nagyenyedi Református Kollégium könyvtárába került. Az azóta elpusztult kötet hátsó tábláján Bod Péter bejegyzése a használatból kikerült kéziratos graduálok sorsát idézte:

„Ezen rongyos Graduál találtatott az sepsi venerabilis tractus-beli bodoli ekkléziában, melyet az értelmetlen emberek hordozván maguk között a faluban, a cifra nagy betűk közül sokakat ki is vagdaltak. Észre vévén ezen könyvnek állapotát, midőn ott ex officio visitálna, tisz[ele]tes esperest Márkusfalvi Deák Péter Uram, mint a hasznos régiséget becsülő tanult ember, nem csak magához vette a könyvet, hanem a dési generalis gyűlés alkalmatosságával, nékem

⁸ Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen család és környezete. Az Apafi család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3., szerk. MONOK István, Szeged, Scriptorum Kft., 1994, 265.

⁹ A Marosi Traktus Matrikulája 1687-ből, az eredeti kézirat alapján gépelte Fülöp Ferenc, 1949, kézirat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, jelzete: 1MS355, ld. a 61. és 156. oldalt.

1758. esztendőben által is adta. Láthatjuk ezen énekes könyvből, hogy a reformáció az éneklésben is lassan lassan ment elő; mert ennek előtte még száz esztendővel megvoltak az istentiszteletben az antifonák, responsoriák és egyéb ceremóniás szokások, a melyek már most Isten kegyelméből elhallgattak. M[agyar] Igenben 1 júlii 1758. eszt[endőben] B[od] Péter. M[agyar] Igeni Prédikátor.”¹⁰

A következő adatok nem minden esetben engednek kikövetkeztetni, hogy a szóban forgó énekeskönyv kéziratos graduál vagy pedig valamelyik nyomtatott, esetleg gyülekezeti énekeket tartalmazó énekeskönyv. A mezősámsondi egyházközség (Marosi egyházmegye) esetében egyértelmű, hogy kéziratos énekeskönyv volt a gyülekezet tulajdonában. Egy 1643-as bejegyzés a következőt örökítette meg: „[...] egy kék csillagos abrosz, egy írott Magyar Gradual, mind a kettő Lukáts György Uram ajándoka.”¹¹

A csittszentiványi egyházközség (Marosi egyházmegye) esetében már nehezebb eldönteni, hogy egy hálás egyháztag milyen graduált adományozott gyülekezetének: „Nemzetes Hajdu János Uram ő Kegyelme Istenes indulatjából az Eklezsiának Közönséges jóra Conferalt egy graduált.”¹²

Hasonlóképpen kérdéses a bodoki gyülekezet (Sepsi egyházmegye) egykori graduáljának meghatározása. Az 1728-as vizitáció során csak annyit jegyeztek fel a leltár utolsó tételeként, hogy az egyházközség birtokában van „egy Gradual réz kapcsos”.¹³ A jegyzőkönyv 1746-ig említi folyamatosan a graduált, de meghatározására nem ad több támpontot. Viszont mivel a kéziratos graduálok általá-

¹⁰ ERDÉLYI Pál, *Egy régi graduál. (Kerekes Ábel levele)*, ItK, 3(1891), 323–324. Feltételezhetően azonos azzal a szintén elveszett graduállal, amelyet a szakirodalom *Bod Péter graduálja* néven ismer. Vö. SZABÓ T. Attila, *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*, Zilah, 1934, I. 16. és 17. tételek. STOLL Béla, *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 18. *Graduale Ráday saeculi XVII.* szerk. FERENCZI Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1997 (*Musicalia Danubiana XVII*), 13.

¹¹ *A Marosi Traktus matrikulája 1687-ből*, 163., KELEMEN Lajos, *A régi Marosi Református Egyházmegye legrégebb matrikulája*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977 (*Művelődéstörténeti tanulmányok*, I), 183.

¹² *A Marosi Traktus matrikulája 1687-ből*, 144.

¹³ *A Sepsi Egyházmegye Canonica Vizitációs Könyve*, 152. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára 2015 tavaszán adta át a kéziratot az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárának. Feldolgozása a levéltár jelenlegi költöztetése miatt várat magára. Kiadása: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790. Aldoboly–Zalán*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, KPTI–ERGY, 2005 (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* 5), 64.

ban egy adott gyülekezet igényének és képességének megfelelő számú énektételt tartalmaztak, formájukban kisebb, kötésükben pedig egyszerűbb, papírtáblás kötetek voltak, így valószínű, hogy az impozáns méretű 1636-os *Öreg graduál*ról van szó, amelynek fatábláit gyakran látták el rézkapcsokkal.¹⁴

Kérdéseket vet fel a sepsiszentgyörgyi egyházközség esete. Az *Öreg graduál* egyik példánya a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában volt, viszont nem tudjuk, hogy melyik egyházközségből került a gyűjteménybe. A RMNy régi könyvek jegyzékének 35. tételeként bejegyzett graduál 1945-ben semmisült meg, amikor a zalaegerszegi pályaudvaron bombatalálat érte a Herepei János által menekített könyveket. Kevés esély mutatkozik annak kiderítésére, hogy ezt a graduált I. Rákóczi György a szentgyörgyieknek ajándékozta-e, bár nincs okunk kételkedni abban, hogy Sepsiszentgyörgy, amely a „nevezetesebb ekléziák” közé tartozott, szintén kapott egy ajándékgraduált a fejedelemtől. Ez azonban csak feltételezés marad. Viszont az 1749. február 10-én felvett egyházlátogatási jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „Vagyon egy énekes Graduálja is az Ekklesiának in 4to. A Pulpituson szokott állani a Templomban.”¹⁵

A jegyzőkönyv nem említi a nyomtatott *Öreg graduált*, csak a negyedréti kéziratot. Ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a sepsiszentgyörgyiek nem kaptak az 1636-os nyomtatott graduálból, és egy kéziratot használtak. Mivel egyes gyülekezetekben gyakorlati okokból másolhattak egy kisebb, főként a nagyheti tételeket tartalmazó, praktikusabb használati példányt a nyomtatott graduál mellé, lehetséges, hogy itt is ez történt. Adatok hiányában viszont megválaszolatlan marad, hogy a sepsiszentgyörgyi negyedréti kézirat mit tartalmazott: teljes vagy csak részliturgiát lefedő graduál volt-e ez, vagy pedig az *Öreg graduál* mellett használt passionálé?

1739-ben ezt jegyezték be a Kézdi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvébe: „Nemzetes Cseh János uram conferált az Alsó Csernátoni ecclesia számára egy szép aranyas Graduált, melyet vásárlott egy arannyal istenes indulattyából.”¹⁶ A vizitáció azt is feljegyezte, hogy Karatnán szintén van „egy Graduál, Kovács Istvánné adta”.¹⁷ Pusztán ennyi adat alapján viszont nem lehetséges meghatározniuk e kötetek tartalmát.

¹⁴ KURTA József Tibor, *Az Öreg graduál századai Erdélyben*, 122.

¹⁵ *A Sepsi Egyházmegye Canonica Vizitációs Könyve*, 288. Vö. *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*, szerk. Kolumbán Vilmos József, 195.

¹⁶ Kézdi Egyházmegye Levéltára, *Vizitációs jegyzőkönyv 1735-től*, 88. [A jegyzőkönyvek jelenleg az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárában található besorolás nélkül.]

¹⁷ Kézdi Egyházmegye Levéltára, *Vizitációs jegyzőkönyv 1775-től*, 354.

Feltorján az 1736. évi vizitáció a következő adatot rögzítette: „Azon tempomhoz való egy szakadozott Graduál Impressum.”¹⁸ A jegyző összemosta a fogalmakat, de ebben az esetben értelemszerűen nyomtatott, impressum énekeskönyvről van szó. 1759-ben a régi helyett már „egy új Impressum” szerepel a jegyzőkönyvben, akárcsak 1762-ben és 1767-ben: „Egy új Impressum a pulpituson”.¹⁹ Végül 1797-ből az „Egy Énekes Könyv, vulgo Gradual” bejegyzés tökéletesen meggyőző afelől, hogy a műfaji meghatározás lehetetlen a korabeli szóhasználat és fogalomalkotás zsákutcái miatt.²⁰

A Hunyad–Zarándi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei már más gyakorlatot tükröznek ugyanebben az időszakban. Klopotiván 1778-ben erősítettek meg egy korábbi határozatot: „[...] az éneklés dolgában tartassék meg a régi praxis, hogy előre a szám tétessék ki a pulpitusra, melyből akármikor érkezék a hallgató, tudhassa meg, melyik zsoltár énekeltetik.”

Itt tehát már nem az óprotestáns liturgia szerint tartották az istentiszteletet, nem is a kántor diktálta az éneket, hanem a hívek saját énekeskönyveikből énekeltek. Ugyanezt bizonyítja a következő adat is. 1797-ben Kristyoron jegyezték fel, hogy Magyar János mester bizonyos visszamaradt pénzét az egyházközségnek adományozta, éspedig azzal a feltétellel: „[...] azon 15 vfr. énekeskönyvek vásároltatván, azok örökre állyanak a kristosori református templombéli székeken a használás végett.”²¹

A források a 18. század közepétől egyre gyakrabban említik a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyveket, s ezzel az erdélyi református liturgia alakulásának irányát is tükrözik. Azok a feljegyzések pedig, amelyek egyházközségi könyvgyűjteményekben egykor fellelhető kéziratos graduálokról szólnak, arról is tanúskodnak, hogy a középkori keresztyén liturgia legkésőbbi magyar emlékeit őrző és igen fontos kézirataink szinte nyomtalanul tűntek el a nyilvántartások hiányosságai és pontatlanságai miatt, de leginkább amiatt, hogy elődeink nem gondoskodtak hűségesen tárgyai örökségünk megőrzéséről.

¹⁸ Kézdi Egyházmegye Levéltára, *Vizitációs jegyzőkönyv 1735-től*, 58.

¹⁹ Kézdi Egyházmegye Levéltára, *Vizitációs jegyzőkönyv 1759-től*, 33., 97. és 184.

²⁰ A jegyzőkönyvek több egyházközség leltárában is említik az énekeskönyveket, 1790-től viszont csak *impressum* megnevezéssel utalnak rájuk. Csáki Árpádnak ezen a helyen is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet ezekre az adatokra. Ugyanő jelezte, hogy a 2003–2004-ben végzett helyszíni kutatásai alkalmával már nem találta meg az említett énekeskönyveket.

²¹ *A Hunyad-Zarándi református egyházközségek történeti katasztere. II. 1686–1807. Hátszeg–Marosillye*, s. a. r., bev. BUZOGÁNY Dezső, Ősz Sándor Előd, Kolozsvár, KPTI-ERGY, 2005 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 2/2), 233. és 351.